

ספר איוב וחכמת המזרח הקדמון

מאת

חנן פינקלשטיין

מצויות בידנו כיום מספר יצירות הגות, בעיקר ממסופוטמיה, אשר ניתן להבחין בדמיון מפתיע בין לבין מוטיבים מרכזיים בספר איוב. הדמיון בין ספר איוב לאותן יצירות נראה כה בולט עד כי היו שהצמידו לגבוריהן של שתי יצירות כאלו את השמות "איוב השומרי" ו-"איוב הכבלי".

עיקר הדמיון בין יצירות אלו לבין ספר איוב, הוא בשני תחומים: (א) המבנה החיצוני של היצירה (ב) הבעיה המרכזית – בעיית הצדיק הסובל. גם ביצירות אלו גיבור היצירה הוא אדם, אשר יסורים באו עליו מבלי שידע סיבתם, הוא מקונן על מר גורלו, מדגיש את אי הצדק שביסוריו ומבקש את עזרת האל. בסופה של היצירה, מחונן האל את הסובל ומשיבו לאיתנו.

היצירות הקדומות יותר מסוג זה נכתבו כמונולוג ואילו המאוחרת שבהן, אשר כפי המשוער נכתבה בתחילת האלף הראשון לפני ספה"נ – נכתבה, כמו ספר איוב, כדור-שיח. יצירות אלו נמצאו במקומות שונים במסופוטמיה וכן גם באוגרית. המבנה האחד כמעט של יצירות אלו הביא, את J. Gray ל"לידי הנחה כי היה קיים דפוס קבוע ליצירות מסוג זה ולכן גם בולט הדמיון ביניהן. אם נקבל את דעתו של גריי, תתבקש מאליה הנחה כי גם מחבר ספר איוב כתב את ספרו על בסיס דפוסים של ספרות והגות, אשר היו מקובלים בין חכמי אותם דורות.

נשאלת השאלה: האם ספר איוב אינו אלא חוליה נוספת בשרשרת יצירות דומות, אשר חברו חכמי העולם העתיק? האם אינו אלא הכלי אשר באמצעותו שובץ סוג זה של יצירות בחכמת ישראל? אפשר גם לשאול אחרת: האם אין המסגרת הידועה ומטבעות הלשון המקובלות, רק אמצעי עזר, אשר מחבר הספר ניצל אותם לצורך הצגתו של רעיון חדש, ייחודי לעם ישראל?

נראה לי כי ניתן להצביע על שני הבדלים מהותיים בין ספר איוב והיצירות האחרות: (א) הסיבה הניתנת לסבלו של איוב (ב) תשובת האל בסוף הספר. התיאולוגים של המזרח העתיק הכירו בשתי סיבות אפשריות לסבלו של האדם: (1) חטאי האדם. (2) שרירות לבו של האל. האם ניתן לשייך לקטגוריה זו גם את סבלו של איוב? האם בא עליו הסבל כתוצאה של המור בין כוחות עליונים – האל והשטן? התגלות האל בסוף הספר, האם היא רק מכריעה את איוב וסותמת את טענותיו, או אולי יש בה גם משום תשובה, העונה על טענות השכל ומנחמת את הלב?

בכוונתי לנסות ולענות על שאלות אלו על-ידי השוואת מוטיבים מרכזיים בספר איוב למוטיבים דומים ביצירות המזרח העתיק, וכן ע"י בדיקת והשוואת המסקנות אליהן הגיעו מחברי היצירות השונות. נראה לי כי דיון בכוח זה יקרב אותנו להבנת אפיו של ספר איוב והמטרה אשר למענה נכתב.

יצירות ה"צדיק הסובל" בעולם העתיק

עד כמה שלא נקדים את מועד חברו של ספר איוב, נזכח לדעת, כי קדמו לו בעולם העתיק יצירות, הן כאלו העוסקות בתלונה על מר גורלו של הכותב והן כאלו הקוראות תגר על אי הצדק שבמצבו. גישתם של הקדמונים אל בעיית הסבל והצדקתה היתה חלק בלתי נפרד מאמונתם הכללית באלים, מהערכתם את כוחם וממערכת היחסים אשר הציבו בינם לבין הגזע האנושי.

היצירות הקדומות ביותר בנושא "הצדיק הסובל", המצויות בידעו, נכתבו במסור-פוטמיה ובמצרים סמוך לסוף האלף השלישי לפני הספירה. היצירה המסופוטמית ידועה בשם "איוב השומרי"² ואלו המצרית – "דו שיח האדם עם נפשו בשבת ההתאבדות"³. השוואה בין שתי יצירות אלו תעמיד אותנו על העובדה, עד כמה הושפעו היצירות ע"י אמונות העמים בתוכם ווצרו, ועד כמה שונות הן במהותן, למרות הנושא המשותף בו הן עוסקות. בעוד אשר ב"איוב השומרי" מורגשת אוריה אופטימית כל שהיא, הרי היצירה המצרית פסימית מתחילתה ועד סופה. אין ספק, כי עיקר ההבדל בין שתי היצירות נובע מאמונתם האיתנה של המצרים בעולם שלאחר המוות, בו יוכל הסובל לזכות בפצוי על סבלו, בעוד אשר לשומרים, אשר לא האמינו בקיומו של עולם כזה, דרושה היתה התקווה לשכר בעולם הזה.

לא ידוע לנו על יצירות מצריות נוספות הדנות בבעיית "הצדיק הסובל" ויתכן כי נושא זה מיעט להעסיק אותם, מכיון שהאמינו בגמול לאחר המוות, אך במסופוטמיה עדים אנו להתפתחותן של יצירות נוספות בנושא זה ולהעמקת הדיון בבעיה. מתקבל על הדעת כי התפתחותן של יצירות אלו היתה קשורה בהתפתחות אשר חלה בנישת הקדמונים לאליהם ובציפיות אשר תלו בהם. הפנתיאון השומרי איכלס אלים רבים בעלי כשרים ותכונות מגוונים ביותר. התכונה האופיינית ביותר אשר ציינה אותם היתה עובדת היותם שלוחי רסן וחסרי מוסר, ככוחות הטבע אשר אותם אמורים היו לייצג. השומרים האמינו כי האדם חייב להיות מוסרי מה שאין כן האל.

כאשר נטמעו בשומרים יסודות בבליים, החל להיות מורגש מיתון בהתפרצות האלים. הושלט יותר סדר בפנתיאון, האלים קבלו על עצמם אחריות לגבי בני חסותם, הן כלפי כוחות השחור – הדימונים והן כלפי האלים שמדרגה גבוהה יותר. תהליך זה החל בתחילת האלף השני לפני הספירה ונמשך עד סופו.⁴

התפתחות זאת, אשר חלה בתכונות האלים, עוררה במאמיניהם את הבעיה של צדיק ורע לו רשע וטוב לו. אין להקשות על האל הפרא העושה בעולם כרצונו ואשר המוסר אינו מחייב אותו. ככל שהפכו אלי הבבלים להיות מוסריים יותר, כן היה יותר

2 ש. נ. קרמר, ההסטוריה מתחילה בשומר, ספריית פועלים (1960), עמ' 5-173.

J. B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, Princeton University (1955). 3

4 להלן יקרא למברט. W. G. Lambert, *Babylonian Wisdom Literature*, Oxford (1960), p. 3-7.

[3]

חנן פינקלשטיין

מקום לפיתוח הבעיה הנ"ל. קבצי החוקים השונים שיצאו באותה תקופה עוד חריפו את הבעיה. כיצד יכולים האלים, האחראים לצדק, בעולם בני האדם, שלא למונע אי צדק הנגרם ע"י כוחות על אנושיים? הטענה המקובלת ביותר היתה כעין טענה על הפרת הסכמ. האדם שרת את אלוהיו באמונה אך לא זכה בתמורה הוגנת.

בשני לוחות אשר נכתבו בתקופת השושלת הבבלית הראשונה (1600–1700 לפני הספירה) עדים אנו לנצנים של טפול ביקורתי בנושא הסבל וסיבותיו: (1) דו־שיח בין האדם לאלוהיו ובו הוא אומר: "החטא אשר חטאתי, איני יודע אותו". (2) צעד נוסף קדימה בטיפול בבעית הצדיק הסובל (טקסט דו־לשוני שומרי-בבלי): "התייחסו אלי כאל אדם אשר חטא לאלוהיו". שתי יצירות אלו אינן ניתנות לציטוט רחב יותר מכיון שבראשונה עדין רב הנעלם על מה שכבר פוענח ואילו השנייה עדיין לא פורסמה⁵ ורק המשפט, המצוטט כאן, פורסם בכתב עת⁶.

נימת החקרנות הבאה לידי בטוי בשני המשפטים, אשר צוטטו לעיל, יש בה משום התקדמות בולטת לעומת "איוב השומרי". שם המוטיב השולט הוא סבל האדם ובקשתו לאל שיחוס עליו ואלו כאן מחפש האדם את הסיבה לסבלו, כי לא יתכן סבל ללא סיבה.

במשך התקופה הכשית (1500–1200 לפני הספירה) חלה במסופוטמיה התפתחות נוספת בהתבטאות האדם בנושא הצדק האלוהי. לא ידוע לנו הרבה על התקופה הכשית, אך היו אלה מעין ימי הביניים של מסופוטמיה העתיקה. העם היה עני יותר והשלטון פאודלי. מבחינה רוחנית מצטיינת התקופה הכשית בשתי נקודות: (1) גישה מעמיקה יותר לבעיות תבל ומלואה. (2) פחות בטחון ויותר ביקורת עצמית.

ההנחה הבסיסית כי האלים מנהיגים את העולם בצדק נשמרה. כל הרע והסבל בעולם הם תוצאה של הונחת האדם את עבודת האלים⁷. העונש האלוהי בא על האדם בשתי הדרכים: (1) עונש ישיר ע"י האלים הראשיים, (2) הסרת הגנה ע"י האלים האשיים, המאפשרת חדירת הדימונים וכוחות השחור.

לא היה ספק במציאותם של הדימונים. תחושת הצדק לא נפגעה מכיון שהאמינו כי האלים מפקחים על אותם כוחות. גורל האדם נתון בידי הווא. התנהגותו תקבע את יחס האלים כלפיו לטוב או לרע.

הדעה המקובלת בין התיאולוגים של התקופה הכשית היתה, כי האדם אינו יכול לדעת אם חטא אם לאו. רק האלים יכלו להבחין בכך ורק הם יכלו לגלות זאת לאדם— בדרך כלל על ידי עונש הנראה לו, מלכתחילה, בלתי מוצדק.

מי הוא זה אשר (רסן) עצמו ולא עשה דבר תועבה

בני אדם אינם יודעים את (...), אשר אינו ראוי להראות

אל מגלה את הנאה ואת המטנה

האדם אשר יש לו אל – חטאיו מתכפרים

האדם אשר אין לו אל – עוונותיו רבים⁸

לתקופה הכשית⁹ מיוחסת אחת היצירות הגדולות שהגיעו לידינו ממסופוטמיה

5 למברט, עמ' 10–11.

6 CAD, Vol. H, 208 b הרשום הביבליוגרפי הועתק מלמברט.

7 למברט, עמ' 14.

8 B. Av. 404 / הרשום הביבליוגרפי הועתק מלמברט. 9 למברט עמ' 21.

העתיקה. יצירה זאת נקראת על שם המשפט הפותח אותה "לודלול כל גמקי" – אהללה את אדון החכמה¹⁰. הצורה הספרותית של היצירה – מוגולוג.

למברט משער כי במקורה נכתבה היצירה על גבי ארבעה לוחות שהכילו יחד כ-400-500 שורות.

גבור העלילה הוא סובסי-מסרה-סקן, כנראה שליט, עירוני פאודלי, בחסד מלך הכשים. עיקרם של שני הלוחות הראשונים מוקדש לקינת הגבור על מר גורלו, ותאור ירידתו הן מבחינה חברתית – פוליטית והן מבחינה בריאותית. הקינה משולבת בדין בבעית הצדיק הסובל ובו מעלה הגבור את הטענה, כי האלים רחוקים וכנראה אמצו לעצמם לוח ערכים שונה מהמקובל בין בני האדם.

בלוח השלישי נרמז כי מרדוק הוא האחראי לצרות הבאות על הסובל. כן מתוארים שלשה חלומות בהם מובטחת ישועתו. החלומות הם סימן כי מרדוק התפייס עמו. המספר צועד לאורך רחובות בבל, אל היכל מרדוק, ומצהיר על עצמו, כי הוא דוגמא לכל אלו, אשר חטאו כלפי מרדוק.

באשר ללוח הרביעי – עדיין חלוקות הדעות אם אמנם הוא שייך ליצירה. עיקרו – שיר הלל למרדוק, אשר הושיע מצרותיו אדם סובל, שהגיע עד עברי פי פחת.

לדעת חוקרי התרבות המסופוטמית, כמעט ודאי כי היצירה "אהללה את אדון החכמה" (תכונה להלן "אהללה"), חוברת בתקופה הכשית. השמות המוכרים בה אינם ידועים מתקופה מוקדמת יותר ואלו המבנה הסגנוני, אינו מאפשר שיבוצה בתקופה מאוחרת יותר. מאידך, הולמים הלך הרוח ודרכי המחשבה שביצירה, את אלו של התקופה הכשית. מניחים כי יצירה זאת זכתה להערכה רבה, בעיקר במאה השביעית לפני הספירה, או ראיה כמייצגת את הספרות הבבלית הקלאסית. מרבית העותקים שנמצאו מיצירה זאת נכתבו באותה מאה, אך נמצאו גם עותקים מתקופה מאוחרת יותר. ראוייה לציין תפוצתה של יצירה זאת אשר קטעים ממנה נמצאו בערים שונות במסופוטמיה.

במשך תקופה ארוכה נחשבה היצירה ל"איוב הבבלי"¹¹, דעה זאת נשארה בתקפה כל עוד היה מוכר רק לוח מס' 2. כיום, אינה נחשבת יותר כראויה לשם זה. כיום, לאחר שפוענחו יתר חלקי היצירה, עומדים אנו על כך, כי הדין בבעית "צדיק ורע לו", הוא שולי לעומת כלל היצירה, העוסקת בעיקרה בתאור הרפואה, אשר מביא מרדוק על הסובל.

לאחרונה פוענחה, בין לוחות החרס שנמצאו באוגרית¹² יצירה נוספת הנמנית על סוג זה של יצירות, הדנות בגורל הצדיק הסובל. הלוח מאוגרית נכתב, כפי שמעריך נוגירול, בערך בשנת 1300 לפני הספירה, אך הטקסט במקורו קדום יותר¹³, וכנראה נכתב בתקופתו של חמורבי או ממש בתחילתה של התקופה הכשית. היצירה כתובה בכתב ברור, אך כשליש ממנה אבד. היא עוסקת בצדיק אשר נעזב ע"י האלים ונחשב כמת ע"י הקרובים לו ביותר. הוא נשאר נאמן למרדוק, המצילו, לאחר שעבר עליו סבל רב. הסובל משבח את מרדוק ומודה לו על הצלתו.

10 אדון החכמה – מרדוק.

11 למברט, עמ' 27.

12 להלן יקרא נוגירול / 270-256, J. Nougayrol, Ugaritica, V (1968).

13 נוגירול עמ' 7-266.

הדמיון בין יצירה זאת ל"אהללה" בולט ביותר¹⁴. לא רק התוכן אלא אפילו ביטויים רבים דומים ולעיתים אף זהים. לדעתו של גוגירול, קדמה יצירה זאת ל"אהללה". הוא מניח כי היה קיים מקור עתיק יותר, משותף לשתי היצירות. יצירה בבליית נוספת, העוסקת בבעיית הצדיק הסובל, נקראת ע"י החוקרים בשם The Babylonian Theodicy – השקפה בבליית על הצדק האלוהי (תקרא להלן B.T.). B.T. הוא שיר אכרוסטי בן 27 בתים, הכוללים כל אחד 11 שורות. השיר בנוי כדו-שיח בין הסובל ורעו בבעיית הרע ואי הצדק בעולם.

מספר ניכר של עותקים מיצירה זאת נמצאו הן באשור והן בבבל. העותקים הקדומים ביותר נמצאו בספרייה של אשורבניפל ואלו המאוחרים ביותר מיוחסים לתקופה הסלוויקית או אפילו הפרתית. ההצעות השונות, להערכת מועד חבור היצירה, נעות בין השנים 800–1400 לפני הספירה. לדעתו של למברט¹⁵, חוברה היצירה, כפי הנראה, בתחילת האלף הראשון לפני הספירה.

עיקרה של היצירה מוקדש לדיון בין הסובל ורעו אודות אי הצדק השורר בעולם. הסובל תוקף בשאלותיו את סדרי העולם המקובלים ושואל: מדוע אין האלים מגינים על אלו שאינם מסוגלים להגן על עצמם? מדוע מדוכאים החלשים ע"י בעלי הזרוע? מדוע מתעשרים חסרי היושר ומדוע מצליחים העשירים ובעלי הזרוע, להטות את משפט האיבונים בעלי דינם? הרע, אשר בפתיחת היוכח טוען כי שגשוג ועושר הם פרי הצדקות, נסוג והולך מעמדותיו ובסופו של הדיון מקבל את טענת הסובל ומסכם:

“גרו מלך האלים, יוצר האנושות
 וחולמר המלכותי, אשר את החמר כרה
 והגבירה ממי, אשר צורה להם צרה
 הנחילו דבור מושחת לגוע בני אנוש
 בשקר ובאי-יושר חננו אותם לעד”

הסובל מסיים בבקשה לאלים כי יחזירו את העתם עליו.

תקופה בת אלף שנים חלפה בין מחבר היצירה המכונה כיום “איוב השומרי” לבין מחבר ה-B.T. במשך אלף שנים אלו הרבה האדם לנוס מפרי עץ הדעת “ומרבה דעת ירבה מכאוב”. “איוב השומרי” אינו יודע על חוקיות ביחסים בין האדם לאלו. היחסים בין האל לאדם הם שרירותיים וכשם שמקורם של הפגעים הוא בפעולות האל, או מחדליו, כן ניתן גם לסלקם ע"י פיוסו. אמנם, גם ביצירה זאת אפשר להבחין בצילה של טרוניה נגד האל: “רועי את כוחות הרשע נגדי יבקש ואין אני אויב לו”. אך מכיון שאין פיתוח נוסף של נקודה זו, קשה לראות בה טרוניה ממש, ויותר סביר לראותה כציון עובדה גרידא.

במשך התקופה שחלפה בין מועד חבור “איוב השומרי” לבין חבור “אהללה”, גברה הביקורת ושוב אין האדם, היודע עד כמה הרבה לתת לאל, מוכן להסכים. כאשר היחס מצד האל אין בו משום תגמול מתאים.

“ואני זכרתי קרבנותי ותפילתי
 לי תפילה היתה לרצון – קרבן לחוק”

15 למברט עמ' 4–63.

14 גוגירול עמ' 266.

בכדי להסביר את התנהגות האלים, קבעו התיאולוגים של אותה תקופה, כי לאלים סולם ערכים שונה מזה המקובל בין בני האדם וכי לא כל הנראה נאה לאדם, רצוי גם לאֵלו.

"הראוי בעיני האדם – מכעיס את אלוהיו"¹⁶

אשר לב האדם ידמה כנתעב – נראה כרצוי לאל"

ה-B.T. הוא פרי העמקה נוספת בבעית הצדיק הסובל. מסקנתה של יצירה זאת מרה ביותר: האלים בראו את האדם רע "בשקר ובאי-ישר חננו אותם לעד".

מחבר "אהללה" הציג בעיה ומכיון שלא מצא לה פתרון שיוזדהה עם אמונתו, לא העמיק לחקר, ובסופו של דבר ייחס, בכל זאת, לגבור היצירה, חטא נסתר, אשר היה סיבת סבלו. לעומת זאת יורד מחבר ה-B.T. עד תהום הספקנות מבלי שיוכל להחליץ ממנה. הסיוע נראה יותר כמס שפתיים, כי הרי אין אדם יכול להתקיים ללא תקוה כלשהי.

חכמת המזרח העתיק וספר איוב

מתקבל מאד על הדעת, כי ספרות החכמה זכתה לתפוצה מעבר לגבולות הארצות בהן נוצרה. הנחה זאת מוכחת לאור פענוח החרסים מאוגרית, אך גם בתפוצתן המגוונת של היצירות "אהללה" ו-B.T. יש משום הוכחה מספקת. יש משום חשיבות מיוחדת בציון תפוצתן של שתי יצירות אלו, מכיון שלא היתה רק בתחום הגיאוגרפי, כי אם בעיקר, בתחום ההסטורי, שכן עקבות אותה יצירה נמצאו בדורות שונים.

עיון בספר איוב מציג בפנינו מוטיבים אשר, יתכן לומר, כי מקורם ביצירות, אשר חוברו במצרים או במסופוטמיה ואשר היו ידועות למחבר הספר. לא ייתכן לומר זאת בוודאות, אך לאור החשיבות הרבה אשר ייחסו אנשי מסופוטמיה ליצירות דלעיל, בהחלט ייתכן אפשרות, שמחבר ספר איוב, הכיר אותן. כל זמן שלא נמצאו בארץ לוחות ובהם שרידים מאותן יצירות, או דומות להן, יקשה להוכיח את נכונותה של הנחה זאת, אך מחבר ספר איוב, מגלה התמצאות בתחומי ידע כה מגוונים, עד אשר יקשה להניח כי לא היה לו גם ידע רחב ביותר, אודות תרבות עמי המזרח הקדום. אפשר להניח כי הרעיונות המובאים ב"אהללה" וב-B.T. היו אחד הגורמים להתבטאות הספרותית בנושא זה גם בישראל¹⁷, ומאד יתכן, כי מחבר ספר איוב כתב את ספרו, על מנת להעמידו כמשקל נגד הדעות אשר היו בסיס ליצירות אלו. לצורך הבעת דעותיו לא נרתע, מחבר הספר מלנצל מוטיבים מתוך היצירות, אשר יצא נגדן, ואפשר להבחין, בספר איוב, במקבילות רבות ליצירות אשר הזכירו לעיל. ההקבלות בין היצירות אינן מוחלטות, אך ניתן לראות בהן, לפחות בגלל ריבויין, משום הוכחה מסוימת להתמצאותו של מחבר ספר איוב, בספרות המסופוטמית והמצרית. להלן מספר דוגמאות, למוטיבים בספר איוב, אשר במקבילים להם ניתן להבחין ביצירות המזרח הקדום:

¹⁶ מתוך "אהללה את אדון החכמה".

¹⁷ י. קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, כרך ב', הוצ' מוסד ביאליק, (תשז) ת"א, עמ' 602 / להלן יקרא קויפמן.

על הטוב שבמוות

איוב ג', יז-כב

השיר המצרי בשבח ההתאבדות

(בית ז')

המות לגד עיני כיום (כמו) הבראתו של
אדם חולה, כמו יציאה לחפשי ממאסר;
המות לגד עיני כיום כגעועי האדם
לראות ביתו שנית לאחר שנות שבי.

שם רשעים חדלו רגז ושם ינחו יגיעי כח.
יחד אסירים שאנני, לא שמעו קול נוגש.
קטן וגדול שם הוא ועבד חפשי מאדניו.
... השמחים אלי גיל, ישישו כי ימצאו
קבר.

הדו־שיח עם הרעים

פתיחת דברי אליפז (ד', ב-ה):

מתוך בית ד':

אשר אומר יהא מאופק
אך אתה (...) דעתך השקולה
היא כשל מטורף.

הנסה דבר אליך תלאה
ועצר מלים מי יוכל?
הנה יסרת רבים...
... כי תבוא אליך ותלא.

על גורל הרשע

איוב ה', ג-ה:

מתוך B.T. בית ו':

אתה יציב בקרקע, אך האלים תכנו
למרחק, הבט בחמור הפרא המרהיב
(במישור) החץ ירדוף את ה () ברמסו
השדות. הבט בארי, אשר הזכרת, אויב
הבקר, על פשעו, מלכודת לו מצפה
העשיר החדש, בעל הרכוש הרב,
הצובר כל טוב, ישרף על המוקד
בטרם עת כמצוות המלך.

אני ראיתי אוויל משריש ואקוב נהו
פתאם, ירחקו בניו מישע וידכאו בשער
ואין מציל, אשר קצירו רעב יאכל ואל
מצנים יקחהו...

יסורי האדם - כדמויות:

איוב ו', ד:

"אהללה את אדון החכמה" בית

ד':

ובאשר אלי, העיף, סופה תנהגי
מחלה מדכאה שולחה בי...
רוח רעה נשבה מן האופק
כאב ראש דלג ובא מקצות השאול.

כי חצי שדי עמדי
אשר חמתם שותה רוחי
בעותי אלוה יערכוני

התנכרות הקרובים:

איוב י"ט, יג-טז

"אהלה"

חדלו קרובי ומיודעי שכחוני
גרי ביתי ואמהות לזר תחשבוני
נכרי הייתי בעיניהם
לעבדי קראתי ולא יענה, כמו פי אתחנן לו
רוחי זרה לאשתי וחנתי לבני בטני

רעי הקרוב הביא סכנה על חיי...
עבדי, בחצות קללני, בפני עם ועדה
משפחתי מתייחסת אלי כאל נכרי

רחוק האלוהות:

איוב ל"ו, כו

בית ו' B.T.

הן אל שגיא ולא נדע...

אתה יציב בקרקע
אך האלים תכנו למרחוק

ארץ נתנה ביד רשע:

איוב ט', כד:

היצירה המצרית בשבח

ההתאבדות:

ארץ נתנה ביד רשע...

נתנה הארץ בידי אלה העושים רע...

ספר איוב - דחיית חכמת המזרח הקדום

בספרו "תולדות האמונה הישראלית", מגדיר י. קויפמן את השליחות המיוחדת של ספר איוב: "ספר איוב קשור בעניניו ובצורתו הספרותית, לא בנוואה הישראלית, אלא בחכמה המזרחית העתיקה. קשור הוא בה גם מבחינה חיובית, באשר הפרובלמה של הגמול וההתקפה על אמונת הגמול מושרשת בה. אבל קשור הוא בה גם בבחינה שלילית: עד כמה שהוא דוחה את הכפירה הפסימיסטית של החכמה האלילית. אפשר לומר: ספר איוב הוא, במהותו, האחרונה, בטוי לשלילת האלילות כשם שהתורה והנבואה הם בטוי לשלילת האלילות"¹⁸.

עיון בספר איוב, מגוקדת מבטו של קויפמן והנכונות להניח כי יצירות המזרח הקדמון היו ידועות למחבר הספר, יביאנו לידי הבנה טובה יותר את מבנה הספר, הערות אגב שונות בו וכן את סיומו.

אם נבוא להגדיר את הבעיות אשר הטרידו את התיאולוגים של המזרח הקדמון נוכל לנסח אותן כדלקמן: (א) מהות היחסים בין האל לאדם. האם מתחייבת הדדיות כתוצאה מיחסים אלו? (ב) במידה ומתחייבת הדדיות, מדוע עדים אנו לתופעה של צדיק ורע לו?

התשובות על שאלות אלו ניתנו בשני שלבים: (א) תורת הגמול. אם הצדיק טובל, כנראה חטא. כדי לבסס טענה זו בצורה שאינה ניתנת לערעור יצרו את ההנחה, כי

18 קויפמן, כרך ב', עמ' 618.

האדם אינו מסוגל תמיד להבחין בחטאו. (ב) המעמיקים והספקנים יותר הגיעו עד גבול הכפירה בהשגחה כלשהי וטענו כי האלים בראו את האדם מושחת.

מחבר ספר איוב חייב היה גם הוא לענות על אותן שאלות ובעיקר הכבידה עליו תורת הגמול, אשר היתה נפוצה גם בישראל. מסיבה זאת, כפי הנראה, התייחס בעיקר אליה ורובו של הספר עוסק בנתוצה של תורה זו. נראה לי כי כבר בספור המסגרת יכולים אנו לעמוד על כוונתו זאת של המחבר. יש חוקרים הנוטים להפריד בין איוב הצדיק, שבספור המסגרת, לבין איוב החכם, שבדין הפילוסופי. נראה לי כי במכוון הדגיש המחבר את צדיקותו של איוב וזאת על מנת לסתום כל פרצה אפשרית לטענה, כי בכל זאת היה ראוי לצרות אשר באו עליו. בכדי לענות גם על הטענה כי האדם אינו תמיד יודע כי חטא, הודגשה בפרק א', ה העובדה, כי איוב הקריב קרבנות, בכדי לקדם אפשרות כזאת.

שלושת הרעים מייצגים בטענותיהם את תורת הגמול, התורה שהיתה מקובלת בעולם העתיק וגם בישראל. על איוב הטיל המחבר את התפקיד, להוכיח כי אין בה ממש. איוב מוצג כאדם אשר לא ניתן למצוא בו פגם ואשר, בניגוד לגבור "אהללה...". אינו מודה בחטא עד סוף היצירה¹⁹. על ידי כך מעורר המחבר בעיה חדשה, בעיית צדיק ורע לו רשע וטוב לו, וכך אינו מאפשר לטוח טיח תפל את הנקודה העיקרית, בעיית הצדק האלוהי. נראה לי כי שם בפי ה' את הטענה כי רעי איוב חטאו (מ"ב, ז-ח) מכיון שרצה להראות עד כמה מסוכנת גישתם, גישה אשר הביאה את אנשי המזרח הקדמון לידי כפירה.

ככל שמתלהט הויכוח בספר הולכות ומחריפות טענותיו של איוב עד אשר הוא מגיע לכלל הפרזה ובפרק כ"א הוא מציג תמונה אידיאלית של עולם הרשעים, אשר "בתיהם שלום מפחד ולא שבט אלוה עליהם" (כ"א, ט)²⁰. כאשר איוב מגיע לשיא המרירות, בהצגת טענותיו, מתחיל אליהוא בבנין התשובה. הרעיון המרכזי בדברי אליהוא מבוטא בקצרה בפרק ל"ה, (ו-ח): "אם חטאת מה תפעל בו ורבו פשעיך מה תעשה לו. אם צדקת מה תתן לו או מה מידך יקח. לאיש כמוך רשעך ולבן אדם צדקתך" מערכת היחסים בין האדם לאל אינה בנויה על "קח ותן". גם כאשר האדם מקיים את מצוות האל, אין הוא עושה זאת למען האל, אשר אינו זקוק למעשי האדם. קיום מצוות האל על ידי האדם חוזר אל האדם עצמו ומטיב עמו. מתקבל על הדעת, כי אליהוא, בדבריו אלו, התכוון לדחות את ההשקפה האלילית, בדבר ההדדיות ביחסים בין האלים לבני האדם, השקפה, אשר בשלביה הגמוכים ביותר, תארה את האלים, העטים כזבובים על הקרבן, שמקריב האדם לפניהם²². אך בדחותו השקפה זאת, אשר אחד ממרכיביה הוא קיומו של אל אישי הקרוב לאדם, חשש אליהוא שמא יגיעו שומעיו למסקנה קיצונית, בכוח המנוגד, ויניחו כי האל רחוק מבני האדם וכי לא

19 דברי איוב בפרק ז' פסוק 20 עלולים להתפרש כהודאה באשמה. לי נראה פרושו של סגל האומר "חטאתי מה אפעל לך נוצר האדם?" – גם אם חטאתי למה לא תסלח? מה היוק גרמתי לך? פסוק זה מהווה מקבילה לדברי אליהוא (ל"ה, ו): "אם חטאת מה תפעל בו? – ורבו פשעיך מה תעשה לו? יש בכך משום הוכחה נוספת ליכולתו המיוחדת של מחבר הספר, המסוגל, כמעט באותן מלים, להציג בעיה קשה וכן את התשובה עליה. מצ. סגל, כ ת ר ב י מ, הוצ' דביר, ת"א (תשי"א) / להלן – יקרא סגל.

20 הש' B. T. בית ר'.

22 עלילות גלגמש, לוח י"א, שורה 161 (על פי נוסח אשורי מספריית אשורבניפל),

קיימת השגחה פרטית. בכדי למנוע טענה של ריחוק האל מדגיש אליהוא בפרק ל"ז גם נקודה זאת ביחסו של הקב"ה לאדם:

(ה) הן אל כביר ולא ימאס, כביר כח לב²³

(ו) לא יחיה רשע ומשפט עניים יתן

(ז) לא יגרע מצדיק עיניו ...

אליהוא מעלה את הדיון, לדרגה גבוהה מזאת שהגיעו אליה, אי פעם, חכמי העולם הקדמון. הוא דוחה את ההשקפה הקיימת, בדבר הדו-סטריות שבקשרים בין האל לאדם, מדגיש את ענין ההשגחה הפרטית ומבליט את גורם הצדק, שביסוד יחסו של האל אל בני האדם. הדגשת גורם הצדק עוברת כחוט השני בנאומו של אליהו²⁴, ובכך גם מסתיים הנאום: "שדי לא מצאנוהו שגיא כח, ומשפט רב צדקה, לא יענה" (ל', כג)²⁵. גם אם נדחה גורם ההדדיות שביחסים בין האל לאדם, עדין נותרה הבעיה הפילוסופית: כיצד ניתן לומר, מצד אחד, כי הקב"ה מקיים השגחה פרטית על עולמו, ומצד שני, כי קיימות תופעות הנראות כדוגמא לאי צדק? על כך באה לענות תשובת ה' מן הסערה. האל הוא כה כביר, כה גדול, עד כי תבונת האדם אינה מסוגלת לתפוס את משמעות מעשיו. בכך טמונה גם הנחמה האמיתית לצדיק הסובל. סבל אין משמעותו, בהכרח, חטא. סבל גם אינו תולדה של אי הצדק הקיים בעולם. אם מגיחים אנו, כי ה' כביר ובלתי מובן, אך בכל דרכיו קיים יסוד הצדק – בכך טמונה נחמת הסובל. האדם אינו כדור משחק בידי כח שרירותי, העושה בו כרצונו, כי אם כל הקורה אותו מבוסס על עקרונות הצדק האלוהי. רק קטנותו של האדם מונעת ממנו את האפשרות לעמוד על כך בכל מקרה ומקרה וזאת גם מסקנתו של איוב (מ"ב, ג) "לכן הגדתי ולא אבין נפלאות ממני ולא אדע".

ס כו מ :

הדרך בה מתואר המעמד בשמים, בפרולוג, וכן אופן התפתחות הדיון הפילוסופי בעקרו של הספר, מעידים על מחבר ספר איוב, כי חכמת העולם העתיק לא היתה זרה לו. יתר על כן, אין ספק כי גם החלק התאורי וגם החלק העיוני, צמחו על רקע אותה תרבות, ינקו מדמוייה, התבססו על דמויותיה ונבנו בהתאם לאמות המדה שנקבעו ע"י יוצרו ומגבשי הספרות והמחשבה העיונית בעולם העתיק. וטבעי הדבר, כי הרי לא יתואר, חבורה של יצירה כה מורכבת בחלל הריק. רק על רקע תרבות עשירה, יתכן חבורה של יצירה כ"איוב".

בעבודה זאת נעשה נסיון להוכיח כי ספר איוב אינו יצירה נוספת המצטרפת לאוצר העשיר של יצירות המזרח הקדמון, כי אם נועד להפיח רוח חדשה במחשבה הדתית של אותה תרבות. האדם החושב חפש אצל אלהיו את הצדק וחיפושים אלו מצאו את בטיים הכאוב בשירי הצדיק הסובל. ככל שהתפתחה המחשבה האנושית, כן החריף

23 ה' כביר בכח ובהכמה (לכחחמה) ולמרות כל זאת אינו מואס, אינו רואה פחיתות כבוד לעצמו, מלגמול לצדיק כצדקתו ולרשע כרשעתו.

24 ל"ג, כג – ל, ל', י – יב, ל"ה, ה – טו.

25 סגל: שדי אין ביכולתנו להשיגו ולהבינו, הוא רב וגדול בכח ובמשפט, ובצדקתו הרבה לא יענה ויסגף בחנם.

[11]

חנן פינקלשטיין

עוקצה של הבעיה וכן רחק הפתרון. עובד האלילים לא היה מסוגל לפתור את הבעיה מכיון שנקודת המוצא שלו היתה באמונה האלילית, אשר העמידה על רמה נמוכה ביותר את מערכת היחסים שבין האל לאדם. מחבר ספר איוב, אשר האמונה ביחוד האל ואחדותו היתה גם הבסיס לתורתו הפילוסופית, הציב חמש הנחות יסוד, אשר הפכו על פיהן את אורח המחשבה והתורה הפילוסופית דתית, אשר היו נחלת הדורות שקדמו לו. הנחה א': סבל אינו בהכרח תוצאה של חטא. הנחה זאת הוצגה בפנינו עוד בפרולוג ע"י הדגשת צדקת איוב ובאמצעות תאור המעמד בשמים והתפקיד הספקני אשר ממלא בו השטן. לדין בהנחה זו הוקדש גם עקרו של הדו־שיח בין איוב לרעיו.

הנחה ב': דחיית הדו־סטרויות ביחסים שבין האדם לאלוהיו.

הנחה ג': קיימת השגחה פרטית.

הנחה ד': בכל מעשי האל קיים יסוד הצדק.

הנחה ה': האל הוא כה גדול, כה כביר, עד כי האדם אינו מסוגל להשיג את משמעות מעשיו.

חמש הנחות אלו, אשר ספר איוב כולו משמש להן כמסגרת, הן התשובה המושלמת ביותר, אשר שכל האדם מסוגל להגיע אליה בחיפושיו אחר הצדק שבתופעות החיים השונות. סביר להניח, כי ספר אשר כה העמיק חקור בבעיית הצדיק הסובל, נכתב לאור לבטים ופקפוקים אשר העיקו על חכמי הדור בו נכתב. מסיומה של היצירה B.T. (בית כ"ו). יכולים אנו ללמוד עד כמה נואשו חכמי העולם העתיק מלגלות את הצדק האלוהי בסדרי העולם ובגורלות בני האדם. מחבר ספר איוב, תרגם את הבשורה המיוחדת של דת ישראל ללשון הדימויים, עולם הדמויות, הלשון והספרות של העולם העתיק והציב לאדם את הבסיס הנכון לאמונה באלהים.

